

Віктор Мисіюк
(Бересть)

ПРОСВІТА НА ПОЛІССІ (1923–1938 РР.)

Стаття присвячена діяльності української регіональної організації “Просвіта на Поліссі”, яка діяла на території Поліського воєводства в міжвоєнний період.

Ключові слова: Просвіта, бібліотека-читальня, освіта, національна культура, Польща.

Віктор Мисіюк. Просвіта на Полесьє (1923–1938 гг.).

Статья посвящена деятельности украинской региональной организации “Просвита на Полесье”, которая действовала на территории Полесского воєводства в межвоенный период.

Ключевые слова: Просвещение, библиотека-читальня, образование, национальная культура, Польша.

Viktor Misiiuk. Prosvita on Polissia (1923–1938).

The article discusses the activities of Ukrainian regional organization “Prosvita in Polissya” which operated in Polesya region of Poland in the period between the First and Second World Wars.

Key words: Prosvita, education, library, national culture, Poland.

У 90-і роки ХХ ст. в Берестейській області активізувався просвітянський рух. Його прихильники організували фестивалі, концерти, з'їзди, видавали газету. На пам'ятнику репресованому українському поету Дмитру Фальківському, встановленому у 1998 р. в його рідному селі Лепеси Кобринського району, видніється напис: “Від односельчан і товариства “Просвіта” м. Кобринь і Малорита”. Головним осередком просвітянства стало обласне громадське товариство “Просвіта Берестейщини ім. Т. Шевченко” засноване 27 червня 1995 р. У своїх статутних положеннях організація декларувала, що вона “продовжує традиції товариства “Просвіта”, які існували в 20–30-х рр. нашого століття на україномовній частині сучасної Брестської області (Берестейщини)” [25, с. 256]. Дослідники підкреслюють, що саме ця організація причинилася до розвитку в регіоні національної культури. “Багатьох і багатьох берестейців “Просвіта на Поліссю” прихилила до книжки й газети рідною мовою, не одному дала знання вчителя, кооператора, політика. ... завдяки “Просвіті на Поліссю” в краї міцніла любов до рідної культури” [26, с. 183]. Тому, навіть, після фактичного виходу кобринського відділення з “Просвіти Берестейщини ім. Т. Шевченко” воно продовжувало користатися назвою “Просвіта (Кобринь)”. Зрештою, справа не тільки в назві. Сам характер товариства “Просвіта на Берестейщині ім. Т. Шевченко” також історично обумовлений. До прикладу, причини того, чому воно було самостійною організацією, а не філією всеукраїнського товариства можна шукати у історичних витоках освітянського руху на Берестейщині.

Міжвоєнна “Просвіта” залишила яскравий слід в історії регіону і вплинула на характер національного відродження 90-х рр. Тим не менше, цей феномен дуже слабо описаний в науковій літературі. Це типово для міжвоєнних наукових видань. Приміром, у київському часописі “Бібліологічні вісті” з'явилася, неактуальна на момент виходу статті, інформація про те, що берестейська Просвіта заснувала п'ять бібліотек [2, с. 91]. Очевидно, що автор використовував застарілі або вигадані дані. Звичайно сучасники могли слабо уявляти собі справжній масштаб явища і не могли його відповідно оцінити. Але навіть в сучасній історіографії ситуація мало змінилась. В енциклопедичних статтях бракує інформації про керівників, структуру, повну назву, дату заснування і ліквідації товариства та інше. Статті присвячені діяльності “Просвіти на Поліссі” містять багатозначні формулювання, такі як “украинская легальная культурно-просвет. обществ.орг.-ияво 2-й половине 19 – конце 1930-х” [3, с. 312-313], з яких виникає, що на території Поліського воєводства в міжвоєнний період мала діяти філія всеукраїнської організації. Не відповідають дійсності твердження про те, що “санация заборонила БП (Берестейську Просвіту

– В.М.) 1935" [25, с. 59] або, що "с 1935 ее руководители и власти бурж. Польши стали закрывать революционно настроенные кружки (Просвіти – В.М.), активистов полиция бросала в тюрьмы" [3, с. 313].

Ускладнює дослідження діяльності організації те, що архівна інформація про товариство "Просвіта на Поліссі" плутана і фрагментарна. Основна причина в тому, що власний архів організації був розпорошений і понищений під час обшуків проведених поліцією на квартирах берестейських активістів у 1939 р. Його слідів у архівах знайти не вдалося. Звіти органів Поліського воєводського управління не дають цілісної картини. Вони в першу чергу зосереджені на діяльності політичних організацій і проявах екстремізму. Слабо збереглися матеріали повітових староств перших років існування Другої Речі Посполитої. Тому приведений нами перелік Загальних зборів, а також терміни перебування на посадах різних діячів організації неповний і вимагає подальших дослідів. Початкову назву "Просвіта в Бересті" змінено на "Просвіта на Поліссі" в зв'язку з розширенням території діяльності. Суттєвих внутрішніх змін характеру організації при тому не відбулося. Оскільки саме з новою назвою пов'язаний розквіт і популярність організації вважаємо доцільним використовувати саме "Просвіта на Поліссі".

Підґрунтя просвітянського руху було сформовано в останнє десятиріччя існування Російської імперії. У цей час виникли і почали поширювати свій вплив освітянські організації (публічні бібліотеки, самодіяльні театральні трупі), місцева інтелігенція почала приймати участь в діяльності національних організацій. Окремі міські "Просвіти" виникли в часи УНР. У Бересті товариство засновано 1 грудня 1918 р. 15 грудня 1918 р. подібна організація виникла в Кобрині. Безпосередніми ініціаторами створення Просвіти в Бересті був холмський комісар освіти Карпо Дмитріюк, в Кобрині Леонтій Квартерук. Головою першої обрано Антона Павлюка, другої – Семена Бігаловича [24, с. 15]. Створювалися "Просвіти" у інших, менших населених пунктах. Проіснували вони недовго, оскільки на початку лютого 1919 р. усі українські установи були ліквідовані польськими військами.

На приватних зібраннях в 1921 р. у Дмитріюка і Прокопа вирішено оновити Просвіту. Дмитріюка обрано майбутнім головою, а Прокопа – секретарем. Крім того, у список внесено Володимира Криницького, Гната Олесіюка, М. Макарука, Григорія Дрозда і А. Лещукевича. Написаний за допомогою Тимоша Олесіюка статут передано на реєстрацію. 6 серпня 1921 р., на реєстрацію статут товариства "Просвіта". Найбільш активних просвітян, серед них Михайла Ольхового, Григорія Дрозда, Миколая Маланчука, Андрія Туровського і Петра Лещинковича, Дмитріюк записав у плановану Раду товариства.

Приводом до поновлення діяльності Просвіти в Бересті стала смерть 24 червня 1922 р. ініціатора поширення просвітянського руху в місті та околиці Карпа Дмитріюка. Тоді навколо родини померлого згуртувалися українці з Берестя і Жабинки. Спочатку, поліський воєвода статут "організації" проігнорував. У справі реєстрації Василь Дмитріюк, на той момент обраний послом в Сейм від Блоку національних меншин, двічі відвідував воєводу Станіслава Довнарівича. Візити остаточно вирішили справу і 23 березня 1923 р. рішенням № 161 Поліського воєводського управління офіційно зареєстровано "Українське товариство Просвіта в Бересті над Бугом".

Для зборів товариства парафія Братської Свято-Миколаївської церкви по вул. Дубровського виділила старий церковний будинок. Колись в ньому містилася часова дерев'яна церква, яку пізніше почали використовувати у господарських цілях. Саме в цьому будинку, з поштовим адресом Братський заулук № 2, функціонувала бібліотека, проходили зібрання "Просвіти на Поліссі". Пізніше, під впливом антиукраїнських настроїв консисторія поліського єпископа почала судову справу, з метою позбавити організацію права оренди приміщення.

6 травня 1923 р. у церковному будинку зібралося 46 членів організації, які обрали склад майбутньої Управи: В. Пантелєвич, В. Дмитріюк, М. Крижанівський, Г. Дрозд, М. Макарук і П. Прокоп. Обранці не змогли розділити між собою посади і зреклися мандату. Чергове зібрання присвячене переобранню Управи призначене на 20 травня не відбулося, по причині малої явки і було перенесене на 3 червня 1923 р. [22, с. 25-27]. На зібранні згаданого числа в присутності 50 осіб до Управи переобрано В. Криницького, В. Пантелєвича, М. Крижанівського. Також туди трапили П. Прокоп, В. Пархотик, Лещукевич і Н. Горщарук. Очолив Просвіту В. Криницький [23, с. 26].

Першим головою Просвіти був Василь Дмитріюк (23.03.1923 – 3.06.1923, 29.08.1926 –). У різні періоди організацію очолювали Володимир Криницький (3.06.1923 – , 21.07.1937–1938),

Павло Артемюк (20.02.1927 – 20.10.1927 – , 30.02.1930 – 15.06.1930 –), Микола Крижанівський (листопад 1928–травень 1929), Василь Криницький (червень 1929 – листопад 1929), Олександр Базилевич (листопад 1929–30.02.1930, 24.03.1931 – вересень 1932). Один з братів Криницьких, імовірно Володимир, очолював “Просвіту на Поліссі” у 1933 р.

Друге за значністю місце серед членів Головної Управи займали заступники голови товариства. Існувала практика обирання одночасно двох заступників. Заступники голови “Просвіта на Поліссі”: Володимир Криницький голови (березень 1923 – червень 1923), Василь Пантелевич (березень – червень 1923), Микола Крижанівський (29.08.1926 – грудень 1927), Павло Артемюк (29.08.1926 –), Никанор Горщарук (20.02.1927–20.10.1927 –), Іван Паренюк (20.10.1927, 30.02.1930 – 15.06.1930 –), Петро Прокоп (1933–1934), Андрій Гриневич (5.01.1937 –). Секретарі товариства: Петро Прокоп (березень– червень 1923), Олександр Богдюкевич (29.08.1926 –), Гнат Олесіюк-Олесієвич (20.02.1927 – 20.10.1927 –), Андрій Гриневич (червень 1929 – 30.02.1930), Микола Яковенко (2.03.1930 – 1933). Скарбники: Никанор Горщарук (29.08.1926 –), Олександр Базилевич (травень 1928 – червень 1929 – 30.02.1930), Захар Чайковський (20.02.1927 – 20.10.1927 –), Петро Довбачук (5.01.1937 –). Інші члени Головної Управи: Григорій Дрозд – голова культурно-просвітницької секції (березень – червень 1923), Михайло Ольховий – голова господарської секції (березень-червень 1923), Микола Крижанівський (6.05.1923 –), Дмитро Рафалович – представник Кобриня (20.02.1927 –), Гнат Король – представник Берестейського повіту, Григорій Якубовські, Михайло Грот – представник Пинського повіту (20.02.1927 –), Якуб Чернік – представник Кобринського повіту (20.02.1927 –), Семен Лось – представник Дорогичинського повіту (20.02.1927 –), Іван Паренюк (20.02.1927 –), Максим Шийко (– 6.05.1928 – червень 1929 – 30.02.1930 – 5.01.1937 –), Павло Германович (червень 1929), Василь Рудицький (23.04.1929, листопад 1929 – січень 1930), Гнат Король (6.05.1928 –), Володимир Сиско (6.05.1928 –), Віктор Соловій (6.05.1928 –), Микола Фещенко-Чопівський (30.02.1930 –), Михайло Гончаров (5.01.1938 –).

У 1923 р. появилася як коло зацікавлених українською літературою в Кобрині. Чільне місце серед них займали колишні члени кобринської Просвіти. Під впливом кобринського осередку чотирнадцятого вересня 1923 р. організували Просвіту в с. Стригово, пізніше Городці. Юридичних підстав існування цих просвітянських центрів не було. Для того, щоб зробити філії по селах і, передовсім, в Кобрині легальними, в березні 1925 р. по ініціативі Дмитріюка в статут товариства внесено відповідні зміни. З розширенням території діяльності товариство також змінило назву на “Українське товариство Просвіта на Поліссі” [6, с. 44-48]. Зразу воєвода відмовився реєструвати зміни. На зібранні товариства 29.08.1926 статут був ще раз перероблений, він знову ж таки дозволяв створювати регіональні філії [21, с. 103]. Врешті-решт адміністрація зміни затвердила.

Перед тим, як товариство перетворилося у масову воєводську організацію, в листопаді 1925 р. “Просвіта в Бересті” нараховувала 140 членів. На Загальних зборах 6 травня 1928 р. йшла мова про зміну статуту, що дало б право створювати відділення по усьому воєводству [18, с. 6]. Повітові відділи в Бересті і Кобрині створено в тому ж 1928 р. Їх очолили регіональні лідери Василь Дмитріюк і Леонтій Квартурук. На початок 1929 р. у складі берестейського і кобринського відділів числилось 250 і 165 членів [9, с. 24].

Зміни в статуті організації сприяли зростанню кількості бібліотек-читалень. На 1926 рік в Берестейському і Кобринському повітах їх було десять: Бересть, Кобринь, Жабинка, Тевелі, Стрельно, Ілоськ, Гутово, Доропієвичи, Кобелки, Антоніни. Протягом наступних кількох років число читалень десятикратно збільшилося. На середину 1927 їх було 18, у 1928 – 112, а в 1929 р. найбільше – 127. Більшість сільських читалень діяли до 1931 р.

Вибуховий процес розширення організації був пов'язаний тим, що в багатьох селах до того вже існували національні інститути, або проводились національні акції. Впливом на масові організації та можливістю легальної праці були зацікавлені також місцеві комуністи. Зростання кількості бібліотек-читалень в повітах відразу сказалося на характері праці найвищого органу організації – Вальних Зборів. Найвищий орган товариства збирався один-два рази на рік: 06.05.1923, 03.06.1923, 29.08.1926, 20.02.1927, 22.04.1928, 23.06.1929, 30.03.1930, 5.01.1937, 21.07.1937, 05.01.1938. Вперше на надзвичайних Зборах 29 серпня 1926 р. керівники сільських бібліотек-читалень доповідали про стан справ [5, с. 79]. Традиційно, під час Зборів обирали нову Головну Управу товариства. Так було на найбільших за кількістю учасників Вальних Збо-

рах – з'їзді "Просвіти на Поліссі" 20 лютого 1927 р. 120 делегатів представляли 64 читальні Берестейського, Кобринського, Пинського і Дорогичинського повітів. Урочистий характер події надавало й те, що на Зборах були присутні українські послы від Поліського воєводства в Сейм Василь Дмитріюк і Сергій Хруцький [16, с. 378; 8, с. 26].

Велика кількість делегатів на тлі різниці політичних поглядів перетворила Вальні Збори на бурхливі зібрання. Сварки між учасниками з'їзду Просвіти в 1927 р. привели до того, що захід був зірваний. Все частіше непорозуміння перетворювались в конфлікт між читальними і Управою. Ситуацію ускладняло те, що члени організації часто не уміли розділити політичну і освітянську діяльність. На Збори товариства 1928 р. прибуло 100 учасників. У них же прийняв участь посол до Сейму, діяч партії Сель Роб Микола Хам. Йому надали слово, як члену львівської Просвіти. Замість того, щоби обговорити організаційні питання розвитку просвітянського руху, посол почав характеризувати політичну ситуацію в країні з ліворадикальних позицій. Оскільки зібрання набуло політичний характер, присутній представник повітового старости змушений був Збори розпустити [19, с. 1].

Головна Управа товариства змушена була реагувати на конфлікт між прихильниками різних політичних партій. Він заважав нормальному функціонуванню і розвитку організації. У 1927 р. внесено поправку до §9 Статуту. Вона вимагала від керівників товариства, у т. ч. й читалень, відмовитися від членства в політичних партіях. Другим кроком, який мав би підвищити рівень відповідальності окремих членів за долю товариства, стало збільшення внесків. На початку існування товариства членські внески складали 50 грошей. Поступово вони вирости до одного злотого. Тепер їх збільшено до трьох злот. Так сталося, що ініціаторами змін були члени Головної Управи, які симпатизували правоцентристській партії УНДО: П. Артемук, А. Гриневич, Н. Горщарук. Інші члени правління і Контрольної Ради, петлюрівці за політичними переконаннями, В. Соловій, М. Крижанівський, О. Базилевич, вимагали підвищити внески до чотирьох злотих [20, с. 56; 7, с. 11]. Сельробівська більшість реагувала на такі пропозиції негативно.

Ситуація ускладнилася ще більше в 1928 р., коли була арештована група просвітян, які одночасно були членами СельРоб, частина з них належала до комуністичної партії. Арешти О. Карпука, Ф. Маслієвича, П. Куреши, Д. Рафаловича і С. Наумлюка мали тяжкі наслідки для Просвіти як на повітовому, так і воєводському рівні. Арешти загальмували працю товариства напругу: в кобринській філії просто неможливо було провести згідно з постановою Головної Управи товариства Загальні Збори, бо не було вистачало достатньої кількості голосів [20, с. 45, с. 51; 1, с. 14].

Одночасно з прямими репресіями староства почали регулярно відмовляти товариству в проведенні публічних заходів і організаційних зібрань. Таким чином, діяльність частини читалень паралізовано. Поряд з інертним ставленням частини членів до просвітянської справи, цей фактор став причиною ліквідації широкої організаційної мережі в Кобринському, Дорогичинському і Берестейському повітах.

Закриття сільських читалень вело до спрощення організаційної структури. Зникали необхідність і правовий ґрунт функціонування відділів. Берестейський повітовий відділ "Просвіти на Поліссі" ліквідовано в 1930 р. У 1933 р. староства по причині порушень статуту товариства (не вистачало одної до десяти заяв, необхідних для її існування) ліквідував філію в Кобрині, а на її правління подав до суду. У тому ж році зникли останні сільські читальні (с. Орхово Берестейського повіту і с. Болота Кобринського повіту). Формально "Просвіта на Поліссі" існувала ще кілька років. Важким ударом став арешт голови товариства П. Артемука. Без слідства і суду його скеровано до табору в Березі-Картузській. Влада більше не мала заміру толерувати діяльність у воєводстві українських освітянських організацій. Репресії негативно вплинули на членів організації. Брак подальшої перспективи робив їх пасивними. Якщо на Збори товариства 1930 р. прибули 30 делегатів, то в 1938 р. в організації залишились усього 21 член.

Формально товариство існувало до моменту прийняття воєводською владою рішення від 17 серпня 1938 р. про його ліквідацію [15, с. 2]. Під час акції ліквідації Союзу Українок були виявлені матеріали про нелегальне існування при "Просвіті на Поліссі" берестейського відділу цієї організації. Неофіційною причиною репресій стала причетність просвітян до організації поїздки берестейської молоді в молодіжні табори Галичини влітку 1938 р. Учасники поїздки продовжили збиратися на приватній квартирі, мали замір створити в місті філію одної з українських партій. На підставі цієї інформації повітовий староста подав у прокуратуру справу про порушення

керівництвом статуту організації і фінансові махінації. Ліквідацію “Просвіти на Поліссі” мали провести на протязі місяця. У жовтні місяці 1938 р. куратор ліквідації О. Богдюкевич заявив, що вчасно провести її неможливо і він од кураторства в цій справі відмовляється. Всі формальні вимоги по ліквідації виповнено лише 21 лютого 1939 р. [12, с. 1, 38; 13, с. 36; 14, с. 69; 11, с. 1, 48; 17, с. 363; 10, с. 81].

“Просвіту” справедливо називають матір’ю всіх українських інститутів. Вона сприяла діяльності в регіоні професійних сценічних колективів, зростанню кількості передплат і читачів національної преси, поширенню впливів українських партій, популяризації національних форм кооперації, українзації церкви та ін. Завдяки просвітянському руху в Поліському воєводстві сотні людей здобули досвід організаційної праці. У 1929 р. в товаристві було 1754 члена. Не всі плани вдалося реалізувати берестейським просвітянам. Вони не змогли збудувати і відкрити “народні дома” в Бересті і Кобрині. Опір шкільної кураторії не дозволив відкрити в Бересті українську гімназію. Незважаючи на те, що товариство проіснувало усього 15 років і майже увесь час було змушене долати різні адміністративні перепони його члени зробили багато. Найбільш значними досягненнями “Просвіти на Поліссі” в розвитку національної культури були: утримання приватної української школи ім. О. Стороженко, проведення шкільних плебісцитів 1925, 1926 і 1932 рр., організація трьохмісячних інструкторських культурно-просвітніх курсів для керівників читалень (1926, 1927, 1928), організація кооперативних курсів (20.11-20.12.1928 у Бересті і 21.12.1928-04.01.1929 у Кобрині), організація українського церковного з’їзду в Бересті (15.01.1928). “Просвіта на Поліссі” належить до кількох найбільших освітянських організацій, які діяли в міжвоєнний період на території Поліського воєводства.

Джерела та література:

1. Archiwum Akt Nowych (ANN), zesp. Urząd Województwa Poleskiego, sygnatura 976, teka 85.
2. Бібліологічні вісти. – № 3. – 1926. – 97 с.
3. Брест. Энциклопедический справочник. – Мн.: БелСЭ, 1987. – 408 с.
4. Вабішчэвіч А. Просвіта / А. Вабішчэвіч // Энциклапедыя гісторыі Беларусі. – Т. 5. – Мн.: Беларуская энцыклапедыя, 1999. – 592 с.
5. Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя й Холмщини в першій половині ХХ століття: Хроніка подій / І. Винниченко. – К., 1997. – 288 с.
6. Державний архів Берестейської області (далі – ДАБО), ф. 1, оп. 9, спр. 45.
7. ДАБО, ф. 1, оп. 9, спр. 448.
8. ДАБО, ф. 1, оп. 9, спр. 455.
9. ДАБО, ф. 1, оп. 9, спр. 1181.
10. ДАБО, ф. 1, оп. 9, спр. 1708.
11. ДАБО, ф. 1, оп. 10, спр. 912.
12. ДАБО, ф. 1, оп. 10, спр. 997.
13. ДАБО, ф. 1, оп. 10, спр. 1302.
14. ДАБО, ф. 1, оп. 10, спр. 1518.
15. ДАБО, ф. 1, оп. 10, спр. 1519.
16. ДАБО, ф. 2, оп. 1, спр. 1294.
17. ДАБО, ф. 3, оп. 1, спр. 244.
18. ДАБО, ф. 67, оп. 1, спр. 929.
19. ДАБО, ф. 67, оп. 1, спр. 964.
20. ДАБО, ф. 67, оп. 1, спр. 966.
21. ДАБО, ф. 93, оп. 1, спр. 447.
22. Державний архів Волинської області (ДАВО), ф. 46, оп. 9а, спр. 745.
23. ДАВО, ф. 46, оп. 9а, спр. 746.
24. Квартирук Л. Організація учительської спілки на Підляшшю та інші події / Л. Квартирук // Літопис Волині. – Ч. 8. – С. 14–19.
25. Леонюк В. Словник Берестейщини / В. Леонюк. – Львів: Афіша, 1996. – С. 56–59.
26. Пушук І. Берестейщина у міжвоєнний час (1919–1939 рр.) / І. Пушук. – Луцьк, 2006. – 264 с.